

УДК 343

DOI 10.36919/3041-1149(Print).10.2025.138-143

Є. М. Тахтай,

здобувач ступеня доктора філософії,

Державний податковий університет

email: Takhtai.yevhenii@gmail.com

ORCID 0009-0006-1964-027X

РОЛЬ СИСТЕМИ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВА НА ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті досліджується актуальна проблема забезпечення права на захист у кримінальному провадженні в Україні через функціонування системи безоплатної правничої допомоги. Висвітлюється значення конституційної гарантії доступу до правосуддя для всіх громадян, зокрема осіб, які через соціальні, економічні або психологічні чинники не можуть самотійно забезпечити юридичний захист.

Проаналізовано нормативно-правову базу функціонування системи БПД, а саме положення Конституції України, Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» та Кримінального процесуального кодексу України. Увага приділена двом ключовим процедурам залучення захисника: з ініціативи органів досудового розслідування та за зверненням самої особи. Визначено, що своєчасне призначення захисника є критично важливим для запобігання порушенням прав людини на початковому етапі досудового розслідування, що узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини.

Акцентовано увагу на проблемах практичного характеру під час надання допомоги захиснику за призначенням, зокрема нестача адвокатів у системі БПД, затримки в їхньому залученні, ризики тиску на підозрюваних, формальний характер інформування про права та недостатній рівень контролю за якістю надання допомоги. Особливу увагу приділено пропозиціям щодо вдосконалення роботи системи БПД через впровадження автоматизованої системи повідомлень про затримання, посилення відповідальності за її порушення, забезпечення належного рівня оплати послуг захисника за призначенням та підвищення прозорості діяльності центрів безоплатного надання правничої допомоги.

Підсумовано, що, попри виклики воєнного часу, система БПД продовжує виконувати ключову стабілізуючу роль у сфері кримінального правосуддя та потребує подальших цілеспрямованих реформ, щоб повністю відповідати європейським стандартам прав людини.

Ключові слова: захисник, підозрюваний, безоплатна вторинна правнича допомога, захист, досудове розслідування.

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасний розвиток держави нерозривно пов'язаний із забезпеченням правових гарантій для її громадян та утвердженням принципів верховенства права. У складних суспільно-політичних і економічних умовах, особливо на тлі системних трансформацій, особливої значущості набуває дослідження механізмів, які забезпечують практичну реалізацію конституційних прав особи. Однією із фундаментальних засад демократичного суспільства є доступність правосуддя, що не може бути обмежена майновим станом чи соціальним статусом особи.

Належна реалізація цього принципу вимагає не лише наявності відповідних законодавчих норм, але й ефективного функціонування інститутів, покликаних усувати бар'єри на шляху до законного захисту. У цьому контексті дослідження функціональності та подальшої оптимізації ключових правозахисних інструментів набуває теоретичної та практичної цінності. Актуальність обраної теми зумовлена потребою в оцінюванні ефективності існуючих державних гарантій і розробки пропозицій щодо їхнього вдосконалення з метою підвищення якості правової допомоги та забезпечення справедливого судового процесу для всіх верств населення.

Аналіз останніх публікацій. Проблематика реалізації права на захист у кримінальному провадженні постійно привертає увагу як науковців-правників, так і законодавців, а в умовах збройної агресії проти України ця тема набула ще більшої актуальності. Над окремими аспектами забезпечення цього права працювали такі дослідники, як О. В. Верещак, Ю. М. Грошевий, В. Г. Дрозд, О. В. Дудко, В. В. Єрохін, О. В. Сачко, В. М. Тertiшник, В. Г. Уваров, Т. І. Фулей, О. О. Юхно та інші.

Метою роботи є розкриття ролі системи безоплатної правничої допомоги в забезпеченні права на захисту в кримінальному провадженні, окресливши як основні проблеми, що виникають під час забезпечення права підозрюваних на захист, так і заходи для вдосконалення роботи системи, з урахуванням викликів воєнного стану та вимог міжнародних стандартів прав людини.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення, розпочате російською федерацією проти України, поставило перед українською державою безліч викликів у сфері безпеки, правопорядку та захисту громадян. В умовах воєнного стану питання дотримання прав людини, зокрема прав підозрюваних у кримінальних провадженнях, стає особливо актуальним. Відповідно до вимог ст. 59 Конституції України визначено, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [1].

Часто підозрювані опиняються в досить складних обставинах, коли через стрес, психологічний тиск або обмежені грошові ресурси вони не можуть самостійно забезпечити ефективний захист своїх прав. Саме в таких умовах захисник за призначенням стає важливою гарантією справедливості та належного правового захисту. Відповідно до вимог ст. 3 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» визначено, що право на безоплатну правничу допомогу – це гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, зокрема біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати повним обсягом безоплатну первинну правничу допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правничу допомогу у випадках, передбачених цим Законом [2].

Відповідно до вимог ст. 13 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» визначено, що безоплатна вторинна правнича допомога – вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Безоплатна вторинна правнича допомога охоплює такі види правничих послуг: 1) захист; 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 3) складення документів процесуального характеру [2].

Згідно з положеннями Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» правнича допомога у кримінальному провадженні належить до безоплатної вторинної правничої допомоги, яка, відповідно до частини першої статті 13 цього Закону, визначається як державна гарантія, що забезпечує створення рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя [2].

Призначення захисника, який надається системою безоплатної вторинної правничої допомоги (далі – БВПД), відбувається за двома основними процедурами, визначеними Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) та Законом України «Про безоплатну правничу допомогу».

Перший спосіб – це залучення захисника з ініціативи слідства / прокурора / суду відповідно до прямих приписів КПК України, оскільки така участь є обов'язковою у випадках, прямо передбачених законом. Згідно з вимогами ст. 49 Кримінально процесуального кодексу України слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, якщо: 1) відповідно до вимог статті 52 КПК України участь захисника є обов'язковою, а підозруваний, обвинувачений не залучив захисника; 2) підозруваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно; 3) слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозруваний, обвинувачений не залучив його [3].

Захисник може бути залучений слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом в інших випадках, передбачених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги. У випадках, передбачених частиною першою цієї статті, слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя та суд постановляє ухвалу, якою доручає відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги, призначити адвоката для здійснення захисту за призначенням та забезпечити його прибуття в зазначені в постанові (ухвалі) час і місце для участі в кримінальному провадженні. Постанова (ухвала) про доручення призначити адвоката негайно направляється відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги, і є обов'язковою для негайного виконання. Невиконання, неналежне або несвоєчасне виконання постанови (ухвали) про доручення призначити адвоката зумовлюють відповідальність, встановлену законом [3].

У таких ситуаціях орган досудового розслідування або суд негайно звертається до Регіонального центру з надання безоплатної вторинної правничої допомоги, який працює в цілодобовому режимі, та призначає адвоката з-поміж внесених до відповідних реєстрів. Призначений захисник зобов'язаний прибути в максимально короткий строк та розпочати виконання своїх професійних обов'язків. Це гарантує безперервність правового захисту підозрюваних, навіть за умов обмеженого доступу до ресурсів чи неспроможності запросити адвоката самостійно.

Другий спосіб отримання захисника за призначенням – звернення самої особи, яка потребує правничої допомоги. Підозрюваний, обвинувачений або його законний представник можуть подати звернення до місцевого центру або бюро правничої допомоги. Таке звернення може бути зроблене як письмово, так і усно, зокрема телефоном через єдиний контакт-центр системи БВПД. Після підтвердження права на отримання послуг, центр негайно призначає адвоката та видає доручення на здійснення захисту.

Ще із 2016 р., оцінюючи систему безоплатної вторинної правової допомоги в Україні, європейські експерти засвідчували, що ефективність національної системи правничої допомоги безпосередньо залежить від її відповідності стандартам, виробленим у практиці Європейського суду з прав людини. Одним із основних висновків, який містився того часу в Звіті та, на жаль, не втратив своєї актуальності й до сьогодні, є те, що раннє залучення адвоката – з моменту фактичного затримання або першого контакту особи з правоохоронними органами є ключовою гарантією реального доступу до правосуддя. Як зазначається, саме на цьому етапі виникають найбільші ризики порушення прав людини: примус до самообмови, психологічний тиск, формальне або неповне інформування про права особи, створення перешкод для зв'язку із захисником [4].

Практика ЄСПЛ наголошує, що відсутність адвоката на ранніх етапах кримінального провадження часто призводить до порушення права на справедливий суд, передбаченого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Враховуючи це, система безоплатної правничої допомоги в Україні виконує не лише функцію реалізації гарантованих національним законодавством прав, а й забезпечує дотримання міжнародних зобов'язань держави у сфері захисту прав людини.

Погоджуємося, що якість правничої допомоги тісно пов'язана з рівнем професійної підготовки адвокатів, їхньою незалежністю та здатністю виконувати свої обов'язки без зовнішнього втручання. ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що формальне призначення адвоката саме по собі не гарантує дотримання права на захист, якщо його діяльність є поверховою або здійснюється під впливом органів досудового розслідування. У зв'язку з цим особливого значення набуває системний контроль за якістю надання допомоги, належне фінансування та організаційне забезпечення роботи адвокатів БВПД, а також гарантування конфіденційності спілкування захисника з клієнтом без будь-яких необґрунтованих перешкод [4].

Враховуючи рекомендації експертного середовища та сучасні виклики, можемо стверджувати, що українська система безоплатної правничої допомоги загалом рухається в напрямі, визначеному європейськими стандартами. Водночас варто звернути увагу на потребу у вирішенні окремих проблем, зокрема брак у системі БВПД залучених адвокатів, затримки в допуску адвоката,

ризика тиску на затриманих, формальний характер інформування про права, відсутність належних гарантій конфіденційності та недостатня якість правничої допомоги, що залишаються актуальними й сьогодні. Це вказує на потребу в подальшому вдосконаленні механізмів забезпечення ефективного, а не лише формального доступу до адвоката на ранніх етапах кримінального провадження. Саме такий підхід дасть змогу гарантувати реальне дотримання прав підозрюваних та обвинувачених відповідно до стандартів ЄСПЛ [4].

Проте, попри суттєві виклики, вважаємо справедливим стверджувати, що робота системи БВПД залишається одним із ключових стабілізуючих елементів кримінального правосуддя в умовах війни. Передусім на практиці доведено, що участь безоплатного захисника – це не формальність, а реальний інструмент впливу на законність та справедливість розслідування. Адвокати системи БВПД неодноразово запобігали винесенню незаконних рішень через своєчасне подання клопотань, оскарження неправомірних дій слідчого, ініціювання проведення експертиз або повторних слідчих дій [4].

Особливо важливо те, що участь адвоката суттєво зменшує ризики катувань, примусу до зізнання та психологічного тиску. Національна практика підтверджує, що у справах, де адвокат прибуває вчасно, ймовірність самообмови знижується майже повністю [4].

Участь захисника також сприяє підвищенню професійних стандартів роботи слідчих, адже присутність адвоката змушує правоохоронні органи дотримуватися процесуальних гарантій, фіксувати дії належно та уникати грубих порушень КПК України. У багатьох регіонах адвокати БВПД стали ключовими учасниками діалогу між слідством і судами, сприяючи формуванню більш якісної та правової практики навіть під час воєнних дій.

Проте в сучасних умовах, особливо під час воєнного стану, система безоплатної правничої допомоги потребує глибокого оновлення та адаптації до нових викликів. Насамперед першочерговим кроком має стати впровадження електронної автоматизованої системи повідомлень про затримання, яка забезпечуватиме миттєве надходження інформації до центрів БВПД. Це дасть змогу відкинути можливість приховування факту затримання, забезпечить оперативний виїзд захисника та мінімізує ризики тиску на підозрюваних у перші години після затримання саме тоді, коли порушення трапляються найчастіше. На нашу думку, впровадження такої системи є важливим кроком для сучасної правничої допомоги, адже саме завдяки сучасним технологіям можна реально контролювати дотримання прав затриманих, а не лише формально їх фіксувати. Паралельно потрібно посилити відповідальність слідчих і уповноважених осіб за несвоєчасне або умисне ненадання інформації про затримання. Наявність реальних санкцій за такі дії стане дієвим механізмом запобігання неправомірній практиці й підвищить дисципліну органів досудового розслідування.

Важливим напрямом удосконалення є також збільшення державного фінансування системи БВПД. Адже обсяг і складність справ істотно зростають, особливо у зв'язку в період воєнного стану, що вимагають високого рівня професійної підготовки адвокатів, детального аналізу доказів і тривалої роботи з потерпілими й підозрюваними і, відповідно, потребує достойного рівня оплати праці захисника за призначенням.

Також важливим є підвищення прозорості та відкритості роботи системи БВПД, що мало б охоплювати регулярне оприлюднення статистики щодо призначення адвокатів, строків реагування на затримання та кількості кримінальних проваджень, у яких адвокат успішно захищав права підозрюваних. Така інформація дасть змогу не лише оцінити ефективність роботи центрів БВПД, а й підвищити довіру громадян до державних інституцій у сфері кримінального правосуддя. Як вказує оприлюднена статистика щодо діяльності системи БПД за період із січня по листопад 2023 року понад 4,5 тисячі засуджених звернулися до системи БПД з різних видів правничої допомоги. У цьому самому періоді БПД видала близько 1 000 доручень адвокатам із кримінальних питань та понад 1 100 – з цивільних чи адміністративних справ [5].

Отже, в умовах повномасштабного вторгнення система безоплатної правничої допомоги посилює статус критично важливого інструменту для захисту прав людини та забезпечення справедливості в кримінальному судочинстві України. Фактично виконуючи роль ключової державної гарантії реалізації конституційного права на професійну допомогу, БВПД забезпечує рівний доступ до правосуддя для соціально вразливих та обмежених у ресурсах осіб. Участь

безоплатного захисника, особливо на ранніх етапах провадження, є ефективним механізмом запобігання катуванням і психологічному тиску, що підтверджує відповідність української практики європейським стандартам ЄСПЛ.

Висновки. Отже, право на захист у кримінальному провадженні виступає однією з основних конституційних гарантій, що має забезпечуватись ефективно й безперервно незалежно від матеріального чи соціального статусу особи. В умовах воєнного стану це право набуває особливої ваги, оскільки зростає ризик порушення фундаментальних прав людини під час затримання, досудового розслідування та судового розгляду. Проведений аналіз засвідчив, що система безоплатної правничої допомоги в Україні, попри існуючі недоліки, виконує ключову стабілізуючу функцію у сфері кримінального правосуддя, забезпечуючи доступ до захисника на ранніх етапах провадження.

Законодавча база, що регулює діяльність системи БПД, загалом відповідає міжнародним стандартам, проте в практичному вимірі існують численні проблеми: нестача адвокатів, затримки в призначенні захисника, формальний характер інформування про права, недостатнє фінансування та контроль якості правової допомоги. З огляду на це вагомим є впровадження ряду реформ, зокрема створення електронної системи повідомлення про затримання, посилення відповідальності посадових осіб за недотримання порядку інформування, підвищення прозорості діяльності центрів БПД та вдосконалення механізмів оцінювання якості надання допомоги.

Забезпечення своєчасного залучення адвоката, дотримання принципу конфіденційності, належна оплата праці правників та організаційне забезпечення їхньої діяльності мають стати першочерговими завданнями державної політики у сфері захисту прав людини. Подальше вдосконалення системи безоплатної правничої допомоги сприятиме не лише зміцненню верховенства права в Україні, а й забезпеченню відповідності національного кримінального провадження стандартам Європейського суду з прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02 червня 2011 №3460-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
4. Оцінювання системи безоплатної вторинної правової допомоги в Україні. *Національна система безоплатної правової допомоги*. Київ, 2016. URL : <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/-2016.pdf>
5. Як система БПД надає допомогу засудженим. *Національна система безоплатної правової допомоги*. 2024. URL : <https://legalaid.gov.ua/statyi/yak-systema-bpd-nadaye-dopomogu-zasudzhenym/>

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine of June 28, 1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
2. Law of Ukraine on Free Legal Aid of June 2, 2011 No. 3460-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> [in Ukrainian].
3. Criminal Procedure Code of Ukraine of April 13, 2012 No. 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].
4. Otsinyuvannya systemy bezoplatnoyi vtorynnoyi pravovoyi dopomohy v Ukrayini (2016) [Assessment of the system of free secondary legal aid in Ukraine]. *Natsional'na systema bezoplatnoyi pravovoyi dopomohy*. Kyiv. URL : <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/-2016.pdf> [in Ukrainian].
5. Yak systema BPD nadaye dopomohu zasudzhenym. *Natsional'na systema bezoplatnoyi pravovoyi dopomohy* (2024) [How the BPD system provides assistance to convicts]. URL : <https://legalaid.gov.ua/statyi/yak-systema-bpd-nadaye-dopomogu-zasudzhenym/> [in Ukrainian].

E. M. Takhtay. THE ROLE OF THE FREE LEGAL AID SYSTEM IN ENSURING THE RIGHT TO DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article examines the current problem of ensuring the right to defense in criminal proceedings in Ukraine through the functioning of the free legal aid system. The importance of the constitutional guarantee of access to justice for all citizens, in particular persons who, due to social, economic or psychological factors, cannot independently provide legal protection, is highlighted.

The regulatory and legal framework for the functioning of the free legal aid system is analyzed, in particular the provisions of the Constitution of Ukraine, the Law "On Free Legal Aid" and the Criminal Procedure Code of Ukraine. Attention is paid to two key procedures for involving a defense attorney: on the initiative of pre-trial investigation bodies and upon application by the person himself. It is determined that the timely appointment of a defense attorney is critically important for preventing human rights violations at the initial stage of the pre-trial investigation, which is consistent with the practice of the European Court of Human Rights.

The focus is on practical problems in providing a defense attorney, in particular, the shortage of lawyers in the BPD system, delays in their involvement, the risks of pressure on suspects, the formal nature of informing about rights and the insufficient level of control over the quality of assistance. Particular attention is paid to proposals to improve the operation of the BPD system through the introduction of an automated system of notifications of detention, strengthening responsibility for its violation, ensuring an appropriate level of protection of the services of a defense attorney, and increasing the transparency of the activities of free legal aid centers.

It is concluded that despite the challenges of wartime, the BPD system continues to play a key stabilizing role in the field of criminal justice and requires further targeted reforms in order to fully comply with European human rights standards.

Keywords: *defense attorney, suspect, free secondary legal aid, defense, pre-trial investigation.*